

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΜΕ ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ*

Μιλιδάκης Μιχάλης

Υπουργείο Πολιτισμού της Ελλάδας - Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων

mmilidakis@culture.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θέατρο ως χώρος συγκεντρώσεων κάλυπτε τις λειτουργικές ανάγκες της αρχαίας πόλης. Για αυτόν το λόγο κατασκευαζόταν σε άμεση ή έμμεση σχέση με το δημόσιο κέντρο. Σε μοναρχικό περιβάλλον συνδέθηκε με το ανάκτορο για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του θεσμού της βασιλείας. Η σταδιακή ανάπτυξη αυτής της σχέσης παρατηρείται στις περιπτώσεις της Βεργίνας, της Περγάμου και της Αλεξάνδρειας στην Αίγυπτο.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Θέατρο, ελληνιστικά βασίλεια, αγορά, ανάκτορο, μοναρχία, Βεργίνα, Πέργαμος, Αλεξάνδρεια.

THE RELATION BETWEEN THE THEATRE AND THE PALACE IN HELLENISTIC PERIOD

ABSTRACT

The theatre as a gathering place used to serve the ancient city's operational needs. For this reason, it was built in direct or indirect relation to the public center. In monarchical states it was related to the palace as it served the kingship. The gradual development of this connection is observed in the cases of Vergina, Pergamon and Alexandria of Egypt.

KEYWORDS: Theatre, Hellenistic kingdoms, agora, palace, monarchy, Vergina, Pergamon, Alexandria.

Το θέατρο εντάχθηκε εξαρχής στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, καθώς συμπλήρωνε βασιικές λειτουργίες της. Ειδικότερα, ειτός από τη θεατρική *διδασκαλία*, χρησιμοποιήθηκε για κάθε είδους λαϊκές συναθροίσεις θρησκευτικού-εορταστικού, πολιτικού, ή κοινωνικού χαρακτήρα.¹ Για το λόγο αυτό, πέρα από τη συσχέτισή του με τη διονυσιακή λατρεία, η δημιουργία του καθοριζόταν από πολιτικούς και πολεοδομικούς συσχετισμούς (Μιλιδάκης, 2001), όπως η σύνδεση / άμεση γειτνίαση με την αγορά, το βουλευτήριο, την ακρόπολη ή τα ιερά της πόλης. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει και το σημαντικό του ρόλο στις περισσότερες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής² (Lauter, 1986: 85-88· Δρούγου - Καλλίνη, 2014: 508· Δρούγου, 2017: 98). Η διάδοσή του υπήρξε ευρεία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και ο Παυσανίας (x, 4.1), συγκαταλέγει το θέατρο στους βασιικούς αστικούς (Schenk, 1993:19) συντελεστές που

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2020.32.30>

FORTVNATAE, N° 32; 2020 (2), pp. 459-472; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343

διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης.³ Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση των πολεοδομικών και λειτουργικών του διαστάσεων στο πλαίσιο του εκτεταμένου ελληνιστικού κόσμου και της επέκτασης της μοναρχίας, η οποία επέφερε, σχεδόν νομοτελειακά, την επικράτηση του ανακτόρου και της περιοχής του στον αστικό χώρο.⁴ Για αυτό το λόγο, στο παρόν άρθρο, εστιάζουμε στην Βεργίνα, την Πέργαμο και την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

A. ΒΕΡΓΙΝΑ

Στη Βεργίνα (Αιγές)⁵ το ανάκτορο βρίσκεται σε περίβλεπτη θέση πάνω από την πόλη, έχοντας στην εγγύτητά του (50μ. βόρεια), το θέατρο⁶ (σχ. 1), το οποίο

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη διεύθυνση του *Fortunatae* για την πρόσκληση συμμετοχής στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ángel Martínez Fernández, με τον οποίο με συνδέει μακριά φιλία και τον εκτιμώ βαθύτατα για την επιστημονική του προσφορά, ιδίως στη μελέτη των επιγραφών της Κρήτης, τη σεμνότητα και την προσήθεια του. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Χριστίνα Παπαδάκη, τον Μιχάλη Ηλιάκη και την Δέσποινα Σικάρα για τις παρατηρήσεις και τις συζητήσεις που κάναμε ως προς το συγκεκριμένο θέμα.

¹ Βλ. ενδεικτικά: Haigh, 1907: 1-2· McDonald, 1943: 51-54, 56-62, 100-103, 142-143, 146-147· Schneider, 1967: 187-188· Kolb, 1981: 90, 94, 101-102, όπου ο μελετητής εκφράζει την άποψη ότι το θεατρικό οικοδόμημα επινοήθηκε εξαρχής για τις συγκεντρώσεις του λαού· Lauter, 1986: 79· Sonne, 1993: 11-14· Green, 1994: 93, 95, 103· Γώγος, 2005: 46-68. Η ύπαρξη της θυμέλης προσέδιδε αυτόματα ιερότητα στο θέατρο. Επιπλέον, η συσχέτιση με κάποιο ναό υπογραμμίζει το συμπληρωματικό ρόλο του στη λατρεία, όπως συνέβαινε στο διονυσιακό θέατρο (Γώγος, 2005: 33-40, 59-62) και στο θέατρο της Εφέτριας (Ausserson - Schefold, 1973: 44, 62-63, 70-74). Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω: Οι γραπτές πηγές μας πληροφορούν για συγκεντρώσεις του λαού στο διονυσιακό θέατρο και στο θέατρο της Μουνηχίας. Μετά το 327 π.Χ. συναντάμε στα αττικά ψηφίσματα τον τύπο *εγκαλία εν θεάτρῳ*. Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ένα τμήμα του διονυσιακού θεάτρου ονομαζόταν *βουλευτικόν* (MacDonald, 1943: 51-54, 146-147· Kolb, 1981, 94-96). Το «Κοινό των Αρχάδων» και η «Αρχαϊκή Συμπολιτεία» χρησιμοποιούσαν για τις συγκεντρώσεις τους τα θέατρα της Μεγαλόπολης και της Σικυώνας αντίστοιχα (McDonald, 1943: 100-103). Ο Αθήναιος (*Δειπν.*, xv 631e, iv 139e), παραδίδει ότι στο θέατρο της Σπάρτης γιορτάζονταν τα *Υαρίθια* με γυμνοπαιδίες και πομπές έφιππων αγορών· στο μεγάλο θέατρο του Άργους διεξάγονταν μουσικοί και θεατρικοί αγώνες κατά τα Νέμεα (Kriester, 1935) και το παλιό θέατρο εξυπηρετούσε και δικαστικές λειτουργίες (Kolb, 1981: 91). Στο θέατρο της Ηλιδος εορτάζονταν τα *Θύια* προς τιμήν του Διόνυσου Λύσιου (Mitsopoulos - Leon, 1984). Στο θέατρο της Εφέσου κατέληγαν οι πομπές προς τιμήν της Αρτέμιδος (Schneider, 1967: 686).

² Για το ρόλο του θεάτρου στη δημόσια ζωή, βλ. Χανιώτης 2009: 41-57. Η σχέση του θεάτρου με τα αστικά κέντρα είναι διαχρονική. Η θεατρική δραστηριότητα είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της ζωής των αστικών κέντρων. Από την αρχαιότητα, οι μεγάλες μητροπόλεις φιλοξενούν εντυπωσιακές θεατρικές παραστάσεις.

³ Η θέση αυτή του αρχαίου περιηγητή είναι σημαντική για την αναγνώριση της ελληνικότητας στις πόλεις της Ανατολής, βλ.: Wycherley, 1962: xix-xxi· Martiensen, 1968: 20· Lauter, 1986: 82.

⁴ Η σχέση θεάτρου - ανακτόρου διαπιστώνεται ήδη από την προϊστορική περίοδο και μάλιστα στην μινωική Κρήτη, βλ. Kanta, 2013.

⁵ Για το θέμα της ταύτισης της Βεργίνας με τις Αιγές, βλ. ενδεικτικά Δρούγου, 2005: 2 υποσημ. 2.

⁶ Η ανεύρεση του ενίσχυσε την ταύτιση με την αρχαία πρωτεύουσα της Μακεδονίας, βλ. σχετ. με τη δολοφονία του Φιλίππου Β': Διόδ. Σικελ. xvi, 91-93· Δρούγου, 1999: 28-35· Δρούγου - Καλλίνη, 2014-2015: 492· Δρούγου, 2017: 88-90, 92-93. Για την ιστορία του θεάτρου στην Μακεδονία, βλ.: Δρούγου - Καλλίνη, 2014-2015: 509-10· Δρούγου, 2017 με βιβλιογραφία.

1. Βεργίνα. Τοπογραφικό σχέδιο. 1: θέατρο, 2: ανάκτορο, 3: ιερό Εὐκλείας - αγορά, Drougou, 1997: 300-301.

χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή δημιουργίας στον ελληνικό κόσμο των παλαιότερων λίθινων θεάτρων (Δρούγου, 1999: 28· Δρούγου, 2017: 92-93, 97-98· Δρούγου - Καλλίνη, 2014-2015: 494, 506). Παράλληλα, γειτονεύει ακριβώς βόρεια με την πολιτική αγορά της πόλης προς την οποία είναι προσανατολισμένο⁷ (Drougou, 1997: 282). Βασική ιδιομορφία του κοίλου είναι η ύπαρξη της πρώτης και μοναδικής λίθινης σειράς εδωλίων ενώ στη συνέχεια αναπτύσσεται χρησιμοποιώντας τη φυσική πλαγιά. Επιπλέον, το δεδομένο της ακατάλληλης γεωμορφολογικά θέσης για μια τέτοια κατασκευή σύμφωνα με τις αρχαίες πρακτικές, υποδεικνύει ότι ειδικοί λόγοι επέβαλαν τη συγκεκριμένη επιλογή, κυρίως για τη διασφάλιση τοπογραφικής και λειτουργικής σχέσης του θεάτρου με το ανάκτορο και την αγορά. Σε αυτό συνηγορούν οι αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες που παρουσιάζει, ορισμένες από τις οποίες, πιθανόν, διευθετήθηκαν με τεχνικές λύσεις για την προσαρμογή του στο φυσικό ανάγλυφο. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το ανάκτορο και το θέατρο αποτέλεσαν ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό σύνολο (Nielsen, 1994: 81) που συγκέντρωσε τις βασιικές λειτουργίες της βασιλικής κατοικίας και της πόλης.⁸

⁷ Τμήμα τοίχου που βρέθηκε δυτικά (Ανδρόνικος - Δρούγου - Φάλαρης - Σατσόγλου-Παλιανός - Τσιγαρίδα, 1989: 185-186· Δρούγου - Καλλίνη, 2014-2015: 498 και υπ. 7), ακόμα και αν θεωρηθεί ότι χώριζε το θέατρο από την αγορά δεν καθιστά απόλυτη τη διάκριση, λόγω του προσανατολισμού του πρώτου σε αυτήν.

⁸ Για το θέατρο βλ.: Δρούγου, 1989: 13, 17-18· Drougou, 1997: 284, 288-290, 294-296· Μάξιμος, 1998: 105· Δρούγου, 1999: 21-5, 26-27· Δρούγου - Καλλίνη, 2014-2015, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία (σελ. 491)· Δρούγου, 2017: 93-98· ειμάζεται ότι ένας δρόμος στα ανατολικά εξασφάλιζε τη σύνδεση των δυο

Μάλιστα, τα κτήρια αυτά είναι σύγχρονα⁹ και αποτελούν τμήματα ενός κοινού οικοδομικού προγράμματος που φαίνεται ότι δεν ολοκληρώθηκε στην περίπτωση του θεάτρου (Δρούγου, 1989: 13· Δρούγου, 1999: 26-27· Δρούγου - Καλλίνη, 2014-2015: 507-508).

Ταυτόχρονα, η αγορά της πόλης, αν και διατηρεί τον πολιτικό της χαρακτήρα, βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο και τη φροντίδα της βασιλικής οικογένειας. Αυτό υπαινίσσονται, οι επιγραφές και τα αφιερώματα, όπως αυτά που βρέθηκαν στο ιερό της Εύκλειας εκατό (100) μέτρα, περίπου, βόρεια του θεάτρου (Σαατσόγλου - Παλιαδέλη, 2018: 379-384 με βιβλιογραφία). Η τοποθέτηση, λοιπόν, του θεάτρου κοντά στην αγορά της πόλης είναι λειτουργικά λογική, αφού εξυπηρετεί τις ανάγκες της (θεατρικές παραστάσεις και κάθε είδους συγκεντρώσεις)¹⁰ ενώ συγχρόνως η σχέση του με το ανάκτορο του παρέχει έναν ενδιαμέσο ρόλο, που συμπληρώνει λειτουργίες τόσο της πόλης όσο και του θεσμού της βασιλείας. Συνεπώς, το μνημείο εκφράζει το διπλό χαρακτήρα της αστικής οργάνωσης: Από τη μία αποτελεί στοιχείο της δημοκρατικής πόλης και φιλοξενεί λειτουργίες της και από την άλλη εξυπηρετεί την πολιτική δύναμη, εστία της οποίας είναι το ανάκτορο (Drougou, 1997: 299-304). Στη Βεργίνα, λοιπόν, το θέατρο αποτελεί συγκρότημα του ανακτόρου¹¹ και ταυτόχρονα συνδυαζόμενο των δύο κέντρων της πόλης (Δρούγου, 1989: 15-17). Έτσι, το ανάκτορο δεν απομονώνεται από τον αστικό ιστό ούτε συστήνεται στο εσωτερικό του ένας τομέας διοικητικών λειτουργιών. Όλα τα παραπάνω εκφράζουν μια μοναρχία που συμβατικά χαρακτηρίζεται «εθνική», με την έννοια ότι ο ηγεμόνας είναι μέλος μιας γηγενούς δυναστείας και σε σχέση με τον λαό του είναι πρώτος ανάμεσα σε ίσους (Nielsen, 1997: 141-142, 146).

B. ΠΕΡΓΑΜΟΣ

Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής το κέντρο βάρους της πολιτικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής μετατοπίστηκε στα κράτη των Διαδόχων και το θέατρο διαδόθηκε στην Ανατολή (Δρούγου, 2017: 103-104). Η Πέργαμος (Schneider, 1967: 630-640) αποτέλεσε το απόγειο του αστικού επιτεύγματος και αναδείχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτιστικά και επιστημονικά κέντρα του αρχαίου κόσμου. Η πληθυσμιακή της ανομοιογένεια την κατέστησε περισσότερο ένα βασίλειο απολ-

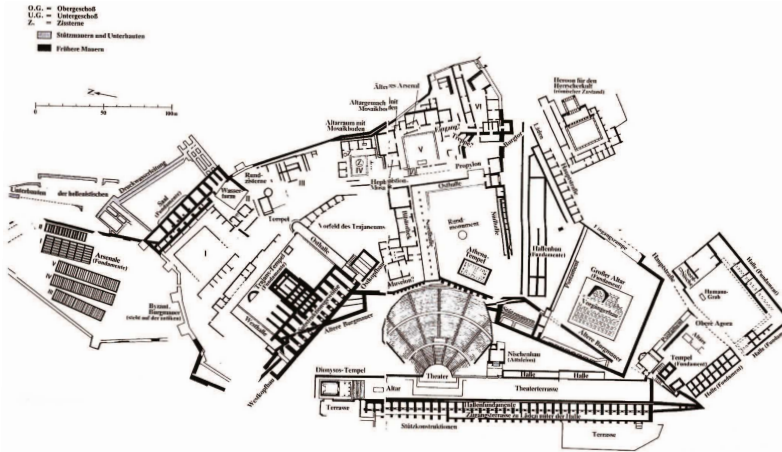
κτηρίων, αλλά υπήρχε και οπτική επαφή από τον εξώστη στη βόρεια πλευρά του ανακτόρου (Δρούγου, 1999: 21).

⁹ Αρχικά, το ανάκτορο χρονολογήθηκε στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και αποδόθηκε στον Αντίγονο Γονατά (276-239 π.Χ.) (Ανδρόνικος - Μακαρόνας - Μουτσοπούλου - Μπακαλάκης, 1961: 29-30).

¹⁰ Kolb, 1981: 11-15, 82-83.

¹¹ Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τα μακεδονικά ανάκτορα δέχτηκαν επιδράσεις από ανατολικά πρότυπα. Όμως, η συσχέτισή τους με δημόσια κτήρια, όπως το θέατρο, είναι ελληνικό χαρακτηριστικό. Ασφαλώς, η σχέση τους κατά ένα μέρος επηρεάστηκε από την παραδοσιακή τοποθέτησή τους στις πλαγιές ή στις κορυφές λόφων, (Nielsen, 1994: 81, 88, 96-7· Nielsen, 1997: 143-148). Το ανάκτορο της Πέλλας δεν απομακρύνεται πολύ στο σχέδιο από αυτό των Αιγών. Μάλιστα, στα ανατολικά του εικάζεται η ύπαρξη ενός θεάτρου, (Lauter, 1986: 86· Δρούγου, 2017: 98-99).

2. Πέργαμος. Τοπογραφικό σχέδιο της ακρόπολης, Radt, 1988: 86-87 σχ. 11.

υπαρχικού χαρακτήρα, όπως της Αιγύπτου και των Σελευκιδών, παρά εθνικού, όπως της Μακεδονίας (Nielsen, 1994: 102). Ο πολεοδομικός της σχεδιασμός στηρίχθηκε στην τάση της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής για δημιουργία μιας ανοδικής αίσθησης, μέσω του συνδυασμού ανδρών και κιονοστοιχιών και παράλληλα μιας συμβολικής μεταφοράς σε υψηλότερα πνευματικά επίπεδα (Bean, 1966: 71-72· Radt, 1988: 73-75, 103· Pollitt, 1994: 288-293).

Η Πέργαμος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα οικοδομικό σύνολο αποτελούμενο από δυο τμήματα, το τειχισμένο στην κορυφή της ακρόπολης και την κάτω πόλη που εκτεινόταν νότια. Ένας κύριος, ελικοειδής δρόμος συνέδεε όλες τις κύριες βαθμίδες της πόλης (Radt, 1988: 74-75). Τα μνημειακά τμήματα της αναπτύχθηκαν στη νότια πλευρά της ακρόπολης με εντυπωσιακή προσαρμογή στις δυνατότητες του απόκρημνου χώρου. Αναγνωρίζεται ένας ιδιαίτερος συμβολισμός στο σχεδιασμό τους. Τα κτήρια που σχετίζονταν με τις καθημερινές ασχολίες τοποθετήθηκαν στη βάση, όσα είχαν σχέση με την εκπαίδευση και τη νοητική ανάπτυξη στο μέσον και εκείνα που συνδέονταν με θείκες δυνάμεις και πολιτιστικά επιτεύγματα στην κορυφή (Pollitt, 1994: 293). Σε αυτό, το θεαματικότερο σημείο βρισκόταν το θέατρο¹² (σχ. 2), στηριγμένο σε ένα ογκώδες αντιστοιχισμα στην απόκρημνη πλαγιά (Radt, 1988: 74· Pollitt, 1994: 293) μαζί με την «άνω αγορά» που είχε δικαστική και πολιτική χρήση, το Βωμό του Δία, το ναό της Αθηνάς, που ήταν το πρωιμότερο ιερό της πόλης και τη μεγάλη βιβλιοθήκη του Ευμένη, που λειτουργούσε ως κέντρο πολιτισμού και διανοήσης. Η βιβλιοθήκη μαζί με το

¹² Για το θέατρο βλ.: Bieber, 1961: 63· Radt, 1988: 286-292· Rossetto - Sartorio, 1996: 397· Μπουνάκης - Γιαγκιτζής - Leuge - Στεφώση, 1996: 180.

θέατρο, αποτελούσαν τη συμβολική κορυφή της Περγάμου, γεγονός που συνδέεται με το ενδιαφέρον των ηγεμόνων για την παιδεία. Από την άλλη, το ανάκτορο¹³ με τα κτήρια της φρουράς του δεν ήταν σε εμφανή σημεία της ακρόπολης (Bean, 1966: 71-76· Lauter, 1986: 87· Radt, 1988: 83-102· Pollitt, 1994: 293).

Επιπλέον, το θέατρο συνδεόταν με την πολιτική (άνω) αγορά της πόλης (Pollitt, 1994: 293) μέσω μιας αψιδωτής πύλης (Μάξιμος, 1998: 131). Άλλωστε, εκεί, πέρα από τις ανάγκες ψυχαγωγίας, εξυπηρετούνταν και διάφορες συναθροίσεις.¹⁴ Ασφαλώς, η διατήρηση αυτής της επικοινωνίας, εκτός από την οικονομία χώρου, δεν επέτρεψε την κατασκευή μόνιμου σιγητικού οικοδομήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ίδιο το θέατρο είναι έντονη η βασιλική παρουσία. Στο κέντρο του πρώτου διαζώματος υπήρχε θεωρείο για τον ηγεμόνα και ένα άλλο μικρότερο στην αρχή του κοίλου και στον ίδιο κεντρικό άξονα στο οποίο, πιθανόν, ήταν στημένο το άγαλμα του Ευμένη Β'. Εκτός αυτού, ο ηγεμονικός πατεριναλισμός είναι εμφανής και μέσω του Διονύσου, θεού προστάτη της δυναστείας των Ατταλιδών. Πέρα από το βωμό του στην ορχήστρα, το θέατρο συνδέεται με ένα ναό του στα βόρεια και με το *Αττάλειον* στα νότια, κτήριο που θεωρείται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες της διονυσιακής αλλά και της ηγεμονικής λατρείας (Radt, 1988: 216-227, 286-292).

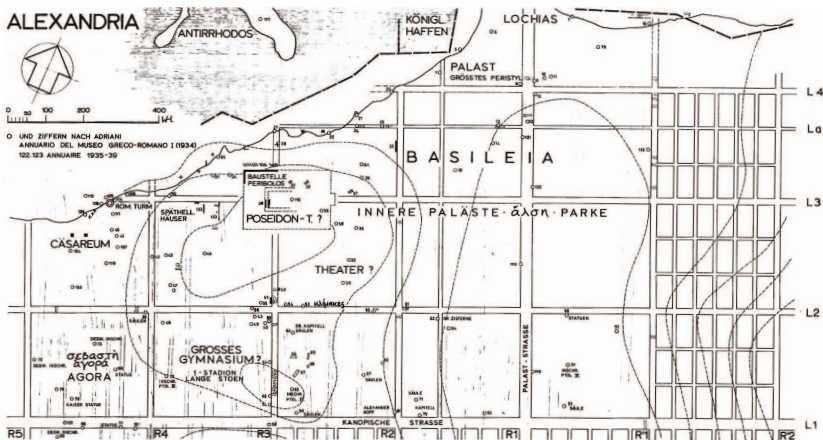
Η συγκέντρωση όλων αυτών των κατασκευών στη νότια πλευρά της ακρόπολης δηλώνει εύγλωττα την ύπαρξη ενός σαφούς αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού. Στη συμβολική διάσταση της περγαμηνής κορυφής κυριαρχεί η βασιλική παρουσία, που γίνεται αισθητή με τα ανάκτορα και τα υπόλοιπα κτήρια, τα σχετιζόμενα με την ηγεμονική λατρεία και πατρωνία (*Αττάλειον*, θέατρο, Βωμός του Δία, βιβλιοθήκη, ναός της Αθηνάς), τα οποία συνυπάρχουν με άλλα, όπως η πολιτική αγορά. Έτσι, ο ηγεμόνας αναδεικνύεται ρυθμιστής της διοίκησης και της οικονομίας και προστάτης της θρησκείας, του πολιτισμού και της επιστήμης (Lauter, 1986: 87). Το σύστημα διακυβέρνησης που εφαρμόστηκε από τους ηγεμόνες της Περγάμου ανάγεται στις δομές της παραδοσιακής πόλης (Hammond, 1972: 211).

Γ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Η Αλεξάνδρεια από την αρχή οικοδομήθηκε με σκοπό να καταστεί μία πόλη με ελληνικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, τα οποία θα συγκεραίνονταν με στοιχεία άλλων πολιτισμών, γεγονός που την καθιέρωσε σε κοσμοπολίτικο κέντρο του ελληνιστικού κόσμου (Pollitt, 1994: 341-342· Hoepfner - Schwandner, 1994: 241) και πνευματική εστία του Ελληνισμού (Schneider, 1969: 963). Στην ουσία, ήταν μια μεγαλούπολη

¹³ Χτίστηκε στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. με πρότυπα τα ανάκτορα της Βεργίνας και της Πέλλας σε πιο εξελιγμένο τύπο που περιβάλλεται από πολλά οικοδομήματα με διάφορες λειτουργίες. Ως προς αυτό, διαπιστώνονται επιδράσεις από ανατολικά και αλεξανδρινά πρότυπα (Nielsen, 1994: 102, 110-111).

¹⁴ Σχετικά με το διοικητικό σύστημα της πόλης, ο ηγεμόνας είχε τον γενικό έλεγχο, υπήρχε όμως και η Εγκλησία του Δήμου που συζητούσε τα διάφορα θέματα (Schneider, 1967: 655).

3. Αλεξάνδρεια. Πολεοδομικό σχέδιο του κέντρου της πόλης και της περιοχής των Βασιλείων, Hoepfner - Schwandner, 1994: 244.

με ένα μωσαϊκό πληθυσμών που συγχρωτίζονταν πολιτισμικά (Schneider, 1967: 540). Η πόλη ρυμοτομήθηκε με βάση το ιπποδάμειο σύστημα, σε ασυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις για την εποχή. Το κέντρο της εντοπίζεται πάνω στην Κανωπική οδό, που ήταν η κύρια και μεγαλύτερη (Hoepfner - Schwandner, 1994: 238-241· Χριστοδούλου, 1997: 81· Empereur, 1998: 36) και ανάμεσα στους συμβατικά αποκαλούμενους δρόμους R1 και R8. Η αγορά της προσδιορίζεται στο οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των δρόμων L1, L2 και R4, R5 (σχ. 3). Βορειοανατολικά, στην εγγύτητα της αγοράς και μέχρι το τέλος της χερσονήσου Λοχίας, εκτεινόταν τα Βασιλεία που καταλάμβαναν το 1/5 της πόλης. Πρόκειται για μια τεράστια έκταση, ιδιωτικό κτήμα της Πτολεμαϊκής δυναστείας, που, σύμφωνα με τις πηγές, περιλάμβανε το συγκρότημα των ανακτόρων με τους κήπους και το λιμάνι τους (Nielsen, 1994: 131), ιερά, δημόσια κτήρια, το Μουσείο με τη Βιβλιοθήκη του, το Σήμα και ένα θέατρο (Lauter, 1986: 86-87· Pollitt, 1994: 342-343· Hoepfner - Schwandner, 1994: 243).

Η ακριβής θέση του θεάτρου δεν έχει εντοπιστεί ακόμη. Εικάζεται ότι βρισκόταν στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τους δρόμους L3, L2 και R3, R2. Το σημείο αυτό δεν απέχει πολύ από την αγορά, όμως εντάσσεται στην ιδιωτική περιοχή των Βασιλείων που φαίνεται ότι διαχωριζόταν από την υπόλοιπη πόλη. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε κάποιου είδους περίβολος, όμως από μια πληροφορία στα *Ειδύλλια* (15) του Θεόκριτου μαθαίνουμε ότι ο χώρος αυτός ήταν ανοιχτός κατά τη γιορτή του Άδωνη¹⁵

¹⁵ Για τη γιορτή, βλ. Schneider, 1967: 512· Οι πηγές βεβαιώνουν την εκτέλεση δραματικών αγώνων στην Αλεξάνδρεια κατά τα Πτολεμαία και τα Βασιλεία, βλ. Στεφανής, 1988, αρ. κατ. 22, 307, 606, 908, 1055, 1305, 3003· Για τα Πτολεμαία βλ. Price, 2006· στα Βασιλεία τιμώνται ο Δίας Βασιλείος, Schneider, 1969: 188.

και, προφανώς, η πρόσβαση στη συγκεκριμένη περιοχή δεν ήταν πάντα ελεύθερη. Επιπλέον, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της εξέλιξης της σχέσης που εξετάζουμε η πληροφορία που παραδίδει ο Πολύβιος (XV. 30, 31), ότι ένας θολωτός διάδρομος (σύριγξ) οδηγούσε από το ανάκτορο στο θέατρο διασφαλίζοντας άμεσα τη μεταξύ τους επικοινωνία¹⁶ (Lauter, 1986: 87· Nielsen, 1994: 131-132).

Η τοποθέτηση του θεάτρου στην Αλεξάνδρεια, διαφοροποιείται, κάπως, από τις προηγούμενες περιπτώσεις, καθώς εδώ η σύνδεση με την αγορά αποκόπτεται οριστικά. Ωστόσο, αν και θεωρείται ότι το ανακτορικό συγκρότημα της Αλεξάνδρειας αποτέλεσε πρότυπο για το αντίστοιχο της Περγάμου (Nielsen, 1996: 211), δεν μπορεί να ειπωθεί η φαινομενική ασυνέπεια στη σύνδεσή του θεάτρου με την αγορά και στις λειτουργίες που σχετίζονται με αυτήν, καθώς ο μη εντοπισμός του καθιστά αδύνατη τη χρονολόγησή του. Για αυτό το λόγο, στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας το ενδιαφέρον εστιάζεται στη μεταβολή που υπέστη η πόλις, ως επακόλουθο του εκτεταμένου αστικού φαινομένου της εποχής. Η Πέργαμος συνδυάζει χαρακτηριστικά της ελληνικής πόλης και του ανατολικού, μοναρχικού θεσμού. Αντίθετα, η Αλεξάνδρεια απομακρύνεται από τα δεδομένα της ελληνικής πόλης, καθώς μετατρέπεται σε ένα υδροκέφαλο αστικό κέντρο με πληθυσμιακό αμάλγαμα και κοσμοπολιτικό χαρακτήρα, γεγονός που επέφερε διοικητικές μεταβολές.¹⁷ Η εξουσία συγκεντρώθηκε στον ηγεμόνα χωρίς, μια, έστω υποτυπώδη, αντιπροσώπευση (Hoerpfner - Schwandner, 1994, 245) του λαού και η αγορά απώλεσε τον πολιτικό - διοικητικό της χαρακτήρα (Hammond, 1972: 208, 212). Η αλλαγή αυτή περιορίσε και τις λειτουργίες του θεάτρου.

Τα αλεξανδρινά *Βασίλεια* με τους κήπους και τα υπόλοιπα οικοδομήματα με διαφορετικές λειτουργίες το καθένα, επηρεάστηκαν από περσικά και φαραωνικά πρότυπα. Ωστόσο, το ιδιάζον χαρακτηριστικό τους είναι η συγκέντρωση πολιτιστικών και δημόσιων θεσμών, γεγονός που αντανάκλα τη φιλελληνική αντίληψη των ηγεμόνων και το ρόλο τους ως προστάτες των ελληνικών τεχνών και επιστημών. Αυτή η σχέση πολιτιστικών κτηρίων απαντάται και στα βασιλικά ανάκτορα στις Αιγές, στην Πέλλα και στην Πέργαμο. Όμως, στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας το φαινόμενο είναι πιο εκτεταμένο. Εδώ τα ανάκτορα υπερίσχυσαν της αγοράς και μετατράπηκαν σε ένα ανατολικό συγκρότημα που αποτέλεσε το κέντρο της πρωτεύουσας αυτού του μοναρχικού κράτους, αντανάκλωντας τη βασιλική δυναστεία που υπηρετούσαν, και συγχρόνως ένα είδος ελληνικής πόλης μέσα στην πόλη. Συνάγεται, λοιπόν, ότι οι διαφορές μεταξύ των παραπάνω περιπτώσεων εξαρτώνται από το βαθμό επίδρασης των ανατολικών και ελληνικών προτύπων, που φαίνεται να αντανάκλα και την σταδιακή πορεία από την «εθνική» μοναρχία προς την «προσωπική», με την έννοια του απόλυτα συγκεντρωτικού, μοναρχικού κράτους (Nielsen, 1994: 152-153· Nielsen, 1996, 210-211).

¹⁶ Ανάλογη, συνειδητή σύνδεση του θεάτρου με το χώρο της αγοράς όμως, απαντάται στις περιπτώσεις των πόλεων Στράτος (Courby - Picard, 1924: 99), Πριήγη (Martienssen, 1968: 41, 44-45), Τερμησιών (Lanckoronski - Niemann - Petersen, 1892: 42) και Περγάμου (Μάξιμος, 1998: 131).

¹⁷ Το διοικητικό σύστημα της Αλεξάνδρειας ακολούθησε αρχικά μακεδονικά πρότυπα, όμως με ισχυρή την ηγεμονική επίδραση. Στα χρόνια των πρώτων Πτολεμαίων υπήρχε Βουλή και Εκκλησία του Δήμου, όμως οι αρμοδιότητές τους σταδιακά περιορίστηκαν (Schneider, 1967: 554-555).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το συγκρότημα της Βεργίνας με το θέατρο ανάμεσα στο ανάκτορο και την αγορά, αποτελεί, για τους ιστορικούς χρόνους, την πρωιμότερη σωζόμενη και απλούστερη μορφή αυτής της σχέσης. Στις πρωτεύουσες των ανατολικών πολυπολιτισμικών βασιλείων, που το καθεστώς ήταν αυστηρά μοναρχικό, το σχήμα αυτό έγινε περισσότερο πολύπλοκο. Τα ανάκτορα κυριάρχησαν πολιτικά, διοικητικά και κοινωνικά, και κάτω από την επίδραση ανατολικών προτύπων περιέλαβαν περισσότερες λειτουργίες και διαφορετικά κτήρια για την εξυπηρέτησή τους. Κατά αυτόν τον τρόπο, ενσωμάτωσαν τους «δημόσιους θεσμούς» (όπως Μουσείο, βιβλιοθήκη, παλαιστρα, θέατρο) με αποτέλεσμα πολλές από τις λειτουργίες της πόλης, και ειδικότερα της αγοράς, να περιέλθουν σε αυτά υπό την προστασία του ηγεμόνα. Επομένως, το θεσμικό κέντρο στις πρωτεύουσες των ελληνιστικών κρατών, αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά, μετατέθηκε στην περιοχή των ανακτόρων (Nielsen, 1994: 209-216· Nielsen, 1996: 211), τα οποία πλέον εκφράζουν εναργώς την συγκεντρωτική, μοναρχική εξουσία. Σε αυτό συνέβαλε, βέβαια, και η φιλελληνική ιδιοσυγκρασία των ηγεμόνων και η προσπάθεια προβολής τους ως προστάτες του ελληνικού πολιτισμού, των τεχνών και των επιστημών (Schneider, 1969: 508· Nielsen, 1994: 16, 154· Pollitt, 1994: 341-354· Καραγεωργιάκη, 2011: 36-37), γεγονός που κατέστησε το ανάκτορο, κονίστρα της πνευματικής, καλλιτεχνικής και επιστημονικής δραστηριότητας (Schneider, 1969: 972-3).

Παράλληλα, η διάδοση της θεατρικής κουλτούρας την εποχή αυτή ευνόησε την ανάπτυξη τάσεων θεατρικότητας σε διάφορους τομείς (βλ.: Bieber, 1961: 108· Δρομάζος, 1990: 551-555· Pollitt, 1994: 153-169, 288-302· Χανιώτης, 2009). Στο πλαίσιο αυτό, το θέατρο υπηρέτησε τους σκοπούς της ηγεμονικής λατρείας (βλ. σχ.: Tarn, 1930: 47· Thompson, 1973: 118-119· Pollitt, 1994: 334-341) και της δημόσιας προβολής της δυναστείας. Γιορτές προς τιμήν των ηγεμόνων, πολλές από τις οποίες έφεραν και το όνομά τους, αλλά και κάθε είδους ειδηλώσεις αποτέλεσαν ευκαιρίες μεγαλοπρεπούς και θεατρικής παρουσιάσής τους (Pollitt, 1994: 347-348· Χανιώτης, 2009: 103-140) και βρήκαν πρόσφορο έδαφος στο χώρο του θεάτρου.¹⁸ Ως προς αυτό, εκμεταλλεύτηκαν τη λειτουργία του ως τόπου συγκεντρώσεων και τη δύναμη του εικονιστικού βήθους της περίτεχνης σκηνικής πρόσοψης (Schneider, 1967: 512· Schneider, 1969: 189· Gebhart, 1988: 65-69). Έτσι, το θέατρο αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά τάσσεται στο πλευρό της ηγεμονικής προπαγάνδας.

Ως ποιο βαθμό όμως η προπαγάνδα, η σχετιζόμενη με το θέατρο, περιορίζεται στη «θεραπεία» και την επιβολή της εικόνας του ηγεμόνα ως παντοδύναμου και μακίχνα του πολιτισμού και του πνεύματος και κατά πόσο αυτός ο φιλελληνικός πατερναλισμός ενέχει αγαθές προθέσεις;

¹⁸ Ο Διόδωρος Σικελιώτης (xvi. 91, 9-93), περιγράφει την εμφάνιση του Φιλίππου στο θέατρο των Αιγών, (Δρούγου, 2017: 88-90)· Ο Αθήναιος (Δειπν. xii, 536a), αναφέρεται σε μια ζωγραφική απεικόνιση του Δημήτριου του Πολιορκητή με την Οικουμένη στο προσκήνιο του διονυσιακού θεάτρου (Bieber, 1961: 123-124)· Για τον Πτολεμαίο Β' τον Φιλάδελφο, βλ. Schneider, 1967: 507-514· Pollitt, 1994: 347-348, με αναφορά σε πομπή που περιγράφει ο Αθήναιος (Δειπν., 197a-202b).

Οι σταδιακές μεταβολές που υπέστη ο θεσμός της πόλης, αντανάκλαση των οποίων αποτελούν οι πολεοδομικοί μετασχηματισμοί που αναλύθηκαν παραπάνω, αντικατοπτρίζονται και στη θεματολογία και στους σκοπούς του δράματος. Κατά τον 5^ο αι. π.Χ. το δράμα υπήρξε ενεργό συστατικό του πολιτικού βίου της δημοκρατικής Αθήνας¹⁹. Όμως, στα χρόνια που ακολούθησαν το πολιτικό στοιχείο σταδιακά εξάλειφθηκε και, με την επικράτηση της Νέας Κωμωδίας, το θέατρο απέκτησε καθαρά ψυχαγωγικό χαρακτήρα με θέματα ευρείας λαϊκής κατανάλωσης, αποδεσμεύοντας το δραματικό λόγο από την παιδεία²⁰ και την κριτική (Κωνσταντάκος, 2005-2006: 53-59). Το φαινόμενο ουσιαστικά είναι απότοκο της κρίσης του 4^ο αι. π.Χ. που φαλιδίωσε τη Δημοκρατία (Glottz, 1994: 303-388· Davies, 1992). Σε τελική ανάλυση, όμως, η ευθύνη βαρύνει την ίδια την πόλη που, σε σχέση με το παρελθόν, χαλάρωσε την ιδεολογική και θεσμική της στάση.²¹ Βέβαια, η επιλογή της τοποθέτησης του θεάτρου στον αστικό ιστό συνέχισε να αποτελεί μία ηχηρή πολιτική πράξη, ακόμα και όταν αυτό στερήθηκε το δημοκρατικό του πλαίσιο.

Στα δορίκτηρα κράτη της Ανατολής και της Αιγύπτου, οι Διάδοχοι επέβαλαν ένα συγκεντρωτικό καθεστώς με ενισχυμένη την εξουσία τους προσπαθώντας να θεμελιώσουν τη νομιμότητα²² και τη σταθερότητα της και να αποδείξουν την ηγετική τους αποτελεσματικότητα. Ο Πτολεμαίος ο Α', μάλιστα, επεδίωξε έναν ενισχυμένο συγκεντρωτισμό χωρίς ελευθερίες, προκειμένου να πετύχει μια αδιάταρακτη εσωτερική πολιτική απαλλαγμένη από τις αποσταθεροποιητικές τάσεις που μπορούσαν να ενσκήψουν σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Για την επίτευξη των παραπάνω χρησιμοποιήθηκε η πολιτική χειραγώγηση των υπηκόων μέσω της πολύπλευρης προπαγάνδας (Καργαωργάκη, 2011: 7, 38, 52-54, 58, 87, 118, 249). Αυτό είναι ευδιάκριτο στο θέατρο, που πλέον υποβιβάστηκε σε παράρτημα των ανακτόρων και λειτουργήσε ως «μέσο μαζικής ενημέρωσης». Εκεί συναθροίζόταν το πλήθος για να ακούσει τις δηλώσεις του ηγεμόνα (Martienssen, 1968: 31), από εκεί εκπέμπονταν, με θεαματικό τρόπο, οι εικόνες και τα μηνύματα της εξουσίας. Επιπλέον, στο χώρο αυτό ψυχαγωγούνταν ο όχλος με γιορτές αφιερωμένες στον ηγέτη και τον *οίκο* του και με ευχάριστες θεατρικές παραστάσεις. Ως προς αυτό, επισημαίνεται ότι οι Πτολεμαίοι ευνόησαν, με ιδιαίτερη επιμονή, τη θεατρική

¹⁹ Η τραγωδία εμπειρείχε ιδέες που ήγειραν τον προβληματισμό και την αμφισβήτηση, συμβάλλοντας στην αυτογνωσία και στην πολιτική ανασυγκρότηση της κοινότητας (Cartledge, 2012: 25-31). Παράλληλα, η κωμωδία ασκούσε αντιπολιτευτική κριτική στα δημόσια πρόσωπα και τις αποφάσεις τους, επιδιώκοντας την ηθική αναμόρφωση της πολιτικής ζωής (Dover, 2010: 58-61· Easterling - Knox, 2013: 497-504).

²⁰ Με τον χαρακτηρισμό *θεατροκρατία*, ο Πλάτωνας χαρακτηρίζει την δικτατορία του αθηναϊκού όχλου (Νόμ. 701β), που αποτελούσε και την πλειονότητα των θεατών, ένα προλεταριάτο σε βάρος της πνευματικής ελίτ (Cartledge, 2012: 11).

²¹ Cartledge, 2012: 48, ο Αριστοτέλης (*Αθ. Πολ.* 43.4), κατέταξε την αθηναϊκή Δημοκρατία της εποχής του στις «έσχατες».

²² Η αρχή της εξουσίας για τους αρχαίους είναι αναμφισβήτητη. Αυτοί που την ασκούν γίνονται αποδεκτοί, όταν πληρούν τις προϋποθέσεις της νομιμότητας και της αποτελεσματικότητας (Χανιώτης, 2003: 21).

δραστηριότητα, ενθάρρυναν την παραγωγή πρωτότυπων κωμικών έργων και υποστήριξαν τους διονυσιακούς τεχνίτες με δώρα, προνόμια και φοροαπαλλαγές (Κωνσταντάκος, 2005-2006: 92-3). Θα μπορούσε κάποιος να αποδώσει αυτήν την επιμονή στην αγάπη τους για τον ελληνικό πολιτισμό, τις τέχνες και τα γράμματα. Ωστόσο, ένα ερώτημα, ίσως, μπορεί να ανατρέψει αυτό το αξίωμα. Θα έπρατταν το ίδιο εάν η κωμωδία διατηρούσε τον αντιπολιτευτικό της ρόλο ή απλώς η διάδοση και προώθηση εύπεπτων κωμικών έργων συνέπιπτε με τα πολιτικά τους συμφέροντα;

Δεν θα ήταν άστοχο το δάνειο του όρου «διαφωτισμένος δεσποτισμός» (Ντόνας, 1990: 24) για να χαρακτηριστεί η προστασία αλλά και η διαχείριση αυτής της πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομιάς από τον μορφωμένο ηγέτη. Άλλωστε, οι Πτολεμαίοι επεδίωξαν μέσω της κληρονομιάς αυτής, της οποίας η λογοτεχνική παραγωγή – με εξαίρεση το θέατρο – δεν απώλεσε την ποιότητά της (Κωνσταντάκος, 2005-2006: 98), να πετύχουν τη συνοχή της ανώτερης κοινωνικής τάξης (Schneider, 1969: 963). Από την άλλη, οι γιορτές και τα θεάματα μαζικής διασκέδασης (Κωνσταντάκος, 2005-2006: 94-96) αποσκοπούσαν να πείσουν για τη βασιλική φιλανθρωπία (Καραγεωργάκη, 2011: 37-38) και δύναμη, «θαμπώνοντα» το πνεύμα.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι σταδιακά το θέατρο υποτάσσεται πλήρως στην απολυταρχία. Όλα υπόκεινται στην επιτηρούμενη ηγεμονική προπαγάνδα η οποία πρέπει, ειδικά για τους Πτολεμαίους, να έχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα (Καραγεωργάκη, 2011: 122). Στο θέατρο τα πάντα ελέγχονται, όπως ελεγχόμενη είναι η θέση του και, πλέον, η πρόσβαση σε αυτό. Η ψυχαγωγία μετατρέπεται σε «ωφέλιμο» λαϊκισμό, ο διάλογος εξακολουθεί να σιγά, η ρητορική χάνει παντελώς το νόημα της, η σκέψη συγκρατείται, η κριτική φιμώνεται και τέλος, εξασφαλίζεται ότι ο ποιητής δεν θα κάνει καμία παράβαση. Η μοναρχία δεν «αποδέσμευσε» τους ανθρώπους μόνο από τα κοινά αλλά και από την τύχη τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Μ. - ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Χ. - ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ν. - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Γ. (1961): *Το Ανάκτορο της Βεργίνας*, Δημοσιεύματα της Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, Αθήνα.
- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Μ. - ΔΡΟΥΤΟΥ, Σ. - ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Π. - ΣΑΛΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, Χ. - ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Μ. (1989): «Ανασκαφή Βεργίνας», *ΠΛΑΕ* 1989: 185-198.
- AUSSERSON, P. - SCHEFOLD, K. (1973): *Ερέτρια. Αρχαιολογικός Οδηγός*, μετάφραση: ΘΕΜΕΛΗΣ, Π., Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Αθήνα.
- BEAN, G. (1966): *Aegean Turkey, an Archaeological Guide*, Ernest Benn Limited, London.
- BIEBER, M. (1961): *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton University Press, Princeton, N. J.
- CARTLEDGE, P. (2012): «Θεατρικά έργα με βάθος»: το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας, στο: *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, επιμέλεια: EASTERLING, P. E., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- COURBY F. - PICARD, C. (1924): *Recherches Archéologiques à Stratos d' Acarnanie*, Fouilles de l' Ecole Française d' Athènes, E. de Boccard, Paris.
- ΓΩΓΟΣ, Σ. (2005): *Το αρχαίο θέατρο του Διονύσου*, Μίλητος, Αθήνα.

- DAVIES, J., K. (1995): «The Fourth Century Crisis: What Crisis?», στο: *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr., Vollendung oder Verfall einer Verfassungsform?* Akten eines Symposiums 3-7 August 1992 Bellagio, επιμέλεια: EDER, W., Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 29-36.
- DOVER, K., J. (2010): *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, μετάφραση: ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Φ. Ι., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- ΔΡΟΜΑΖΟΣ, Σ. (1990): *Αρχαίο Δράμα. Αναλύσεις*, Κέδρος, Αθήνα.
- ΔΡΟΥΤΟΥ, Σ. (1989): «Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας και ο περιβάλλων χώρος του», *ΑΕΜΘ* 3: 13-20.
- DROUGOU, S. (1997): «Das antike Theater von Vergina. Bemerkungen zu Gestalt und Funktion des Theaters in der antiken Hauptstadt Makedoniens», *AM* 112: 281-305.
- ΔΡΟΥΤΟΥ, Σ. (1999): *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας. Το θέατρο στην αρχαία Μακεδονία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- ΔΡΟΥΤΟΥ, Σ. (2005): *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 237, Αθήνα.
- ΔΡΟΥΤΟΥ, Σ. - ΚΑΛΛΙΝΗ, Χ. (2014-2015): «Βεργίνα. Το θέατρο των Λιγών. Νέες παρατηρήσεις και ευρήματα από την παλιά ανασκαφή», *ΑΔ* 69-70 (Α'): 491-542.
- ΔΡΟΥΤΟΥ, Σ. (2017): «Το θέατρο στο βασίλειο της αρχαίας Μακεδονίας», *Logeion* 7: 86-107.
- EASTERLING, P. E. - KNOX, B. M. W. (2013): *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση: ΚΟΝΟΜΗ, Μ., Παπαδήμα, Αθήνα.
- EMPEREUR, J. Y. (1998): *Alexandria Rediscovered*, British Museum Press, London.
- GEBHARD, E. (1988): «Ruler's Use of Theaters in the Greek and Roman World», *Πρακτικά XII Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, τόμος Δ', Αθήνα, 65-69.
- GLOTZ, G. (1994): *Η ελληνική σπύλις*, μετάφραση: ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- GREEN, J. R. (1994): *Theater in Ancient Greek Society*, Routledge, London.
- HAIGH, A. E. (1907): *The Attic Theater*, Clarendon Press, Oxford.
- HAMMOND, M. (1972): *The City in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- HOEPFNER, W. - SCHWANDNER, L. (1994): *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Deutscher Kunstverlag, Munich.
- ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΑΚΗ, Σ. (2011): *Θρησκεία και πολιτική. Η προπαγάνδα των Πτολεμαίων από τις αρχές του 3^{ου} ως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη.
- ΚΑΝΤΑ, Α. (2013): *Minoan Crete and the origins of ancient Greek theatre*, Ίτανος, Herakleion.
- KRISTER, H. (1935): «Nemea», *RE* XVI 2: 2324.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ, Ι. (2005-2006): «Το κωμικό θέατρο από τον 4^ο αι. π.Χ. στην ελληνιστική περίοδο. Εξελικτικές τάσεις και συνθήκες παραγωγής», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 37: 47-102.
- LANCKORONSKI, K. - NIEMANN, G. - PETERSEN, E. (1892): *Städte Pamphyliens und Pisidiens* II, Tempky F, Wien.
- LAUTER, H. (1986): *Die Architektur des Hellenismus*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- MCDONALD, W. A. (1943): *The Political Meeting Places of the Greeks*, Johns Hopkins Press, Baltimore.
- ΜΑΞΙΜΟΣ, Π. (1998): *Αρχαία ελληνικά θέατρα. 2500 χρόνια φως και πνεύμα*, Χριστάκης Αθήνα.

- MARTIENSSEN, R. D. (1968): *The Idea of Space in Greek Architecture*, Witwatersrand University Press, Johannesburg.
- ΜΙΛΙΔΑΚΗΣ, Μ. (2001): *Το θέατρο σε σχέση με την πολεοδομία και τις λειτουργίες της αρχαίας πόλης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- ΜΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΛΕΟΝ, V. (1984): «Zur Verehrung des Dionysos in Elis», *AM* 99: 275-290.
- ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ, Δ. - ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ, Δ. - LEUGE, J. - ΣΤΕΦΩΣΗ, Μ. (1996): *Αρχαία θέατρα, ... θέατρα θέας άξια*, Ίτανος, Ηράκλειο.
- NIELSEN, I. (1994): *Hellenistic Palaces*, Aarhus University Press, Aarhus.
- NIELSEN, I. (1996): «Oriental Models for Hellenistic Palaces», στο: *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige*, Internationales Symposium in Berlin vom 16.12.1992 - 20.12.1992, επιμέλεια: HOEPFNER, W. - BRANDS, G., Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 209-212.
- NIELSEN, I. (1997): «Royal Palaces and Type of Monarchy: Do the Hellenistic Palaces reflect the Status of the King?», *Hephaistos* 15: 137-161.
- ΝΤΟΚΑΣ, Α. (1990): *Ελληνιστικός πολιτισμός*, Εστία, Αθήνα.
- PRICE, S. R. F. (2006): "Ptolemaia", στο: *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes edited by: Hubert Cancik and Helmuth Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: Manfred Landfester, English Edition by: Francis G. Gentry. Consulted online on 24 October 2020 <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1012870> First published online: 2006. First print edition: 9789004122598, 20110510.
- POLLITT, J. J. (1994): *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή, μετάφραση*: ΓΚΑΖΗ, Α., Παπαδήμα, Αθήνα.
- RADT, W. (1988): *Pergamon, Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*, DuMont, Köln.
- ROSSETTO, C. - SARTORIO, P. (1996): *Teatri Greci e' Romani* III, Seat, Roma.
- ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, Χρ. (2018): «Η βασιλική παρουσία στις Αιγές. Παλαιά και νέα ευρήματα της ανασκαφής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2.3: 372-387.
- SCHENK, G. (1993): «Stadtentwinklung und Stadtbegrenzung», στο: *Die griechische Polis. Architektur und Politik*. Herausgegeben von W. HOEPFNER und G. ZIMMER. Schriften des Seminars für klassische Archäologie der Freien Universität Berlin, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen: 17-32.
- SCHNEIDER, K. (1967): *Kulturgeschichte des Hellenismus* I, Beck, München.
- SCHNEIDER, K. (1969): *Kulturgeschichte des Hellenismus* II, Beck, München.
- SONNE, W. (1993): «Der politische Aspekt von Architektur», στο: *Die griechische Polis. Architektur und Politik*. Herausgegeben von W. HOEPFNER und G. ZIMMER. Schriften des Seminars für klassische Archäologie der Freien Universität Berlin, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen: 11-16.
- ΣΤΕΦΑΝΗΣ, Ι. (1988): *Διονυσιαίοι τεχνίται*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- TARN, W. W. (1930): *Hellenistic Civilization*, Arnold, London.
- THOMPSON, D. (1973): *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience. Aspects of the Ruler Cult*, Oxford University Press, Oxford.
- ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Α. (2003): «Το αναμφισβήτητο της εξουσίας και η αμφισβήτηση του εξουσιαστή στην ελληνική αρχαιότητα», στο: *Αμφισβήτηση της εξουσίας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 9-33.
- ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Α. (2009): *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στον ελληνιστικό κόσμο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Π. (1997): Ελληνικές πόλεις στην Ανατολή. Ιδρύσεις του Αλεξάνδρου και πόλεις των Διαδόχων», στο: *Αλέξανδρος και η Ανατολή*, Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997», Θεσσαλονίκη, 79-85.

WYCHERLEY, R. E. (1962): *How the Greeks Built Cities*, Macmillan, London.

